

Josip Deželjin¹

Adolf Dragičević, Dražen Dragičević: DOBA KIBERKOMUNIZMA - Visoke tehnologije i društvene promjene

Golden marketing Zagreb, 2003, 542 stranice

U 2003. godini, u izdanju Golden marketing iz Zagreba, objavljena je knjiga dvojice autora Adolfa Dragičevića i Dražena Dragičevića (u daljnjem tekstu: autori ili A. D. Dragičević) pod naslovom DOBA KIBERKOMUNIZMA Visoke tehnologije i društvene promjene.

Knjiga osim Prologa i Epiloga ima tri glavna poglavlja: 1. Materijalistički pristup modernoj i postmodernoj zbilji, 2. Revolucioniranje tehnologije, organizacije i ekonomije, 3. Poticiji i otpori postmodernoj informacionalizaciji. Svako poglavlje sadrži po pet potpoglavlja – tema. Na kraju knjige nalazi se bibliografija s 280 naslova upisanih na punih 13 stranica. Potom slijedi Kazalo pojmova i imena svjetskih i domaćih autora na koja se autori pozivaju u ovome tekstu opsega gotovo 17 stranica. I na samom kraju knjige stoje kratke Bilješke obaju autora. Sveukupni opseg knjige je 542 stranice.

U PROLOGU autori ukazuju na bitne promjene u povijesti razvoja čovječanstva koje dovode do kolektivističkog društva, kako zapadnog (kapitalističkog), tako i istočnog (socijalističkog) unutar kojih se stvaraju uvjeti za prijelaz na informacijsko društvo, a u ovome rađaju klice prerastanja u kiberkomunističko zajedništvo. U svom proučavanju zbilje autori naglasak stavljaju na razvitak materijalnih proizvodnih snaga i time uvjetovanog načina i odnosa proizvodnje.

Birokratski kolektivism je najviši ali i posljednji stupanj razvoja nacionalno, etnički, religijski, teritorijalno, klasno i kastinski razjedinjenog čovječanstva, određena vrsta prijelaznog društva u novo informacionalističko društvo, u nov način i nove odnose proizvodnje utemeljene na rezultatima znanstveno-tehnološke revolucije, a posebice na dostignućima mikroelektronike, biotike, robotike, genetike i biotehnologije, kompjutora i kompjutorskih mreža i programa, fotonike, energetike pa sve do nanotehnologije, elektronskog poslovanja (*e-business*) i kibernetičkog upravljanja, velikih postignuća u znanosti i obrazovanju, u promjeni mjesta i uloge čovjeka u neposrednoj proizvodnji i u nizu drugih postignuća o kojima se opširnije raspravlja u slijedećim poglavljima knjige.

Upravo u optici novih tehnoloških, znanstvenih, ekonomskih i socijalnih postignuća, autori vide uvjete za nastupanje kiberkomunizma, osvajanje kibernetičkog prostora i razvijanje virtualne sredine uz istodobno razgrađivanje ili napuštanje svega što je bilo imanentno industrijskom načinu i odnosima proizvodnje utemeljene na električko-mehanizacijskoj osnovi i sustavu otuđenog rada.

¹ Redoviti profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (u mirovini)

Da bi izbjegli semantičku zbrku koja vlada u teoriji i praksi, autori već u Prologu ističu svoje poimanje biti i razlike između kategorija i izraza: privatno i društveno, društveno i zajedničko, liberalni i kolektivistički kapitalizam, sovjetski (socijalistički) kolektivizam. Oni te pojmove, a posebice pojmove 'socijalizam' i 'komunizam', nastoje «očistiti» od revizionističkog iskrivljavanja u odnosu na njihovo izvorno i pravo značenje.

Pod sintagmom *kiberkomunizam* razumijevaju novo postmoderno društvo koje nastaje uvođenjem i širenjem kompjutorskog operacijskog sustava, otvorenog Linuxovog koda (*Open Source*) i njemu prilagođenog besplatnog softvera koji se širi paketima besplatnog uredskog poslovanja (*Open Office*) bežičnog komuniciranja Wireless LAN i svestranog obrazovanja po vlastitom izboru bez naknade (*Open Course Ware*). Upravo s tim počinje povijesni proces koji vodi ljudski rod u otvoreno svima dostupno zajedništvo. Budući da se to novo postmoderno zajedništvo rađa i razvija najprije u kibernetičkom prostoru i virtualnoj stvarnosti nazvano je kiberkomunizmom. Tom se sintagmom obuhvaća kako ono što već postoji, tako i ono što je posve izgledno u informacionalističkom krajoliku koji nastaje i širi se ulaganjem u kompjutore i njihove mreže – Internet i Usenet, te u simuliranom svijetu, emocionalnim zanosom ljudi, sjedinjuje kreaciju, učenje i uživanje u virtualnom djelovanju i rezultatima – proizvodu tog djelovanja.

Autori obrađuju i mnoge druge pojmove kao što su: informatizacija, sistemsko proučavanje budućnosti, znanstveno znanje, kiberprostor, elektroničko poslovanje, nanotehnologija, internetizacija, digitalizacija, umjetna inteligencija, infokolonizacija, kiberkomunikacijska etika, otvoreni kod, funky biznis i druge pojmove i njihovo praktično značenje.

Nakon toga autori prelaze na prvo poglavlje.

Prvo poglavlje MATERIJALISTIČKI PRISTUP MODERNOJ I POSTMODERNOJ ZBILJI (33-156)

1. Ovo poglavlje autori započinju s temom: **Superiornost afirmativnog materijalističkog nazora**. Upravo u svjetlu toga nadzora, oni propituju najvažnija zbivanja u svijetu od antičkih vremena do našeg doba uključivo i djela najkompetentnijih znanstvenika koji promišljaju u okviru istog nazora nastojeći utvrditi njegove prednosti nad idealističkim pogledom na zbilju iznoseći relevantne činjenice i rezultate do kojih su došli. Autori istodobno prihvaćaju tehnološki determinizam. Takva proučavanja uz uporabu dijalektike i sistemskog mišljenja i holističko promatranje najbolje pridonosi spoznaji zbilje, koja se istražuje u prirodi i u društvu, koja su sustavno strukturirana funkcioniraju kao veliki sustavi. Autori uspijevaju uočiti ono što je od fundamentalne vrijednosti, u sustavima koja propituju i promišljaju o zbilji. Na taj način promjene koje su se događale oni promatraju u vezi s objektivnim i subjektivnim uvjetima i njihovoj povezanosti, međuovisnosti i interaktivnosti prateći zbilju od doba Homo sapiensa do Homo tehnicusa i dalje do Homo cosmicusa koji će komunicirati i

savladavati nepregledna prostranstva telepatijom i teleportacijom u doba kolonizacije svemira. (33-49)

2. Znanstveno predviđanje postkapitalističkog razvoja. U kontekstu naprijed navedenog, autori promišljaju o izuzetnom značenju znanosti i znanja kroz povijest, a posebice u novo doba te znanstvenog predviđanja razvoja. Znanstveno predviđanje i znanstveno upravljanje procesima razvoja međusobno je povezano s tehnološkim i ekonomskim procesima u svim važnim djelatnostima. Uz znanost i znanje autori opisuju i važnost informacija i to do te mjere, da svaka, a pogotovo gospodarska djelatnost postaje sofisticirana informacija u pokretu. Djelotvornost i učinkovitost kompjutorski integrirane proizvodnje i poslovanja uvelike ovisi o povezanosti i interaktivnosti ekonomskog i informacijskog pristupa. Već na početku trećeg milenija sve u gospodarstvu i društvu ovisi o protoku i korištenju informacija. Informacijski osposobljena ekonomska djelatnost postaje dio *infokosmosa* u kojemu je naglasak na *futurizaciji* potreba. U vezi s tim sve važnije postaje kreativno stvaralaštvo u novim tehnologijama i postupcima, proizvodima i odnosima – riječ je o *inženjeringu sutrašnjice*. Nacionalne privrede sve više poprimaju značajke svjetske privrede, a domaći proizvodi značajke svjetskog proizvoda.

U daljnjem promišljanju u potrebi znanstvenog predviđanja autori se oslanjaju na Marxa, ali i na veći broj današnjih sociologa i futurologa (Tofflera, Naisbitta, Druckera, Masudu, Servan Schreibera, Evansa, Gerkena, Capra, Shaffa, Friedriecha i dr.). Marxa smatraju najvećim vizionarom, izuzetnim znanstvenikom u znanstvenom predviđanju budućnosti čije predviđanje nalazi potvrdu u današnjoj zbilji, a posebice njegova teorija o oslobođenju rada. Autori upućuju oštru znanstvenu kritiku svima koji su iskrivljujući Marxa, između ostalog, odbacili mogućnost oslobađanja rada i zamijeniti je sintagmom oslobođenjem radničke klase. Temeljem vrlo opširnog istraživanja i promišljanja, autori su došli do spoznaje da je K. Marx bitno razlikovao dvije naprijed navedene sintagme. Oslobođenje radničke klase može biti politički čin te klase unutar određene zemlje. To međutim, ne znači i oslobođenje rada. Ono slijedi na temelju razvoja globalnih moćnih proizvodnih snaga i njima primjerenog načina proizvodnje. Tek je na tome moguće oslobođenje rada od njegove otuđenosti. Ali, to ne znači da se čovjek oslobađa svake aktivnosti, već samo takve u kojoj je ta aktivnosti (rad) otuđena. Upravo doba takvog stupnja razvijenosti proizvodnih snaga nastupa primjenom postignuća što ih donosi znanstveno-tehnološka revolucija i svih drugih revolucioniranja o kojima se piše u knjizi. Potvrdu toga oni vide, između ostalog, i u raspadu sovjetskog (pa donekle i samoupravnog) socijalizma u bivšoj Jugoslaviji. Glavnu branu u stvaranju uvjeta u ex-Sovjetskom Savezu autori vide u otporu goleme etatističke birokratske kaste nastale poslije Oktobarske revolucije 1917. koja je kasta, u primjeni postignuća što ih je nosila znanstveno-tehnološka revolucija u civilnom sektoru, vidjela opasnost za gubitak svojih stečenih pozicija u društvu i privilegija vezanih za taj položaj. (55-68)

3. Ozbiljenje univerzalne kiberkomunističke zajednice. Pod ovim naslovom autori najprije obrazlažu smisao političke revolucije u teoriji K. Marxa. Pogrešno je mišljenje nekih znanstvenika koji u Marxovoj teoriji nalaze da politička revolucija zauzima

presudno mjesto pri čemu se revoluciju uzima isključivo kao prisilan čin pa tako i nasilno ukidanje buržuaskog društva.

Po mišljenju A. i D. Dragičevića, Marx se suprotstavlja političkim revolucijama u uvjetima kada za to još nisu sazrijeli objektivni uvjeti izraženi u visokom stupnju razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i načina proizvodnje, tj. u uvjetima kada počinje samoukidanje kapitalizma. Političke revolucije ne moraju biti prisilne. One mogu samo dokrajčiti ili učvrstiti ono pozitivno do kuda je stiglo prethodno društvo, osloboditi ga smetnji njegova daljnjeg napredovanja. A to znači ubrzati otklanjanje svih oblika otuđenosti kojima je prepuno ne samo kapitalističko, nego i socijalističko kolektivističko industrijsko društvo i stvaranje uvjeta za pravednije odnose u društvu.

Kolektivističko društvo se temelji na proizvodnji uporabom električne energije i mehanizacije, masovnoj proizvodnji standardiziranih proizvoda i masovnoj potrošnji dobara u uvjetima djelomičnog ili cjelokupnog podruštveljenja vlasništva bilo u obliku dionica ili državnog vlasništva i tome primjerenog upravljanja. Ono se karakterizira državnim uplitanjem u gospodarstvo koje je mješovito – slobodno tržišno i usmjeravajuće, te izdašnoj socijalnoj skrbi, visokim stupnjem razvoja znanosti i obrazovanja kao i relativno velikom stupnju zaposlenosti. U tom društvu izrastaju velika nacionalna, multinacionalna i transnacionalna poduzeća. Dolazi do pretvaranja nacionalnih gospodarstava u svjetska, a nacionalna tržišta u svjetsko tržište. To je ustvari društvo koje povezuje klasno i besklasno, svijet društveno-ekonomskih formacija s jedne i svijet globalno ujedinjenog i univerzalnoga samodjelatnoga društva. To je nesumnjivo ujedno i najburnije, ali i najdrastičnije razdoblje povijesti čovječanstva u kojem su izgrađene goleme proizvodne snage, a time i stvoreni uvjeti za promjenu načina i odnosa proizvodnje. U strukturi upravo tih proizvodnih snaga i usporedo s njima otpočinje proces novih proizvodnih snaga zasnovan na rezultatima znanstveno tehnološke revolucije novog informacionaliranog društva koje već – kao što je rečeno – u sebi nosi elemente kiberkomunizma. To je put kojim se stiže do komunističkog individualizma u jedinstvenoj globalnoj zajednici znanstvenika, informatičara, softveraša, umjetnika te kulturnih i drugih djelatnika.

Autori u svojim istraživanjima ne zanemaruju niti suprotnosti kojima se karakterizira kolektivističko društvo kao što su krajnje neracionalni odnos prema prirodi - Zemlji i svemiru, podjela na visoko razvijene i bogate s jedne te razvijane i vrlo siromašne zemlje s druge strane, tradicionalni sukob između kapitala i rada i niz drugih suprotnosti koje vode i sadrže u sebi elemente samoukidanja toga društva na određenom stupnju njihove užarenosti. (58-99)

U tom smislu autori nastavljaju svoje izlaganje na temu:

4. Povijesni zadatak modernog birokratskog kolektivizma. Pod ovom temom autori utvrđuju zadatke čije se izvršenje očekuje u modernom birokratskom kolektivizmu u pravcu već poodavno započetog informacionalističkog društva. U vezi s tim, oni smatraju da će se na putu iz kapitalističkog društva u novo komunističkog zajedništvo prolaziti kroz sve one faze razvoja kroz koje se u davno doba zbivao prijelaz iz prakomunističkog zajedništva u eksploatatorski robovlasnički poredak samo obrnutim

smjerom i na neusporedivo drugačijem, višem stupnju sveopće razvijenosti društva. Oni na tom putu vide tri razdoblja: niži, srednji i viši i ukazuju na povijesne zadatke koji će vjerojatno biti izvršeni u okviru svake od tih faza kao uvjet prelaska iz niže u višu fazu. Promjene će zahvatiti sve djelatnosti, institucije i odnose među ljudima i njihovim zajednicama, uključivo i državu.

Posebno mjesto u njihovom promišljanju, a naročito u odnosu na novije doba, zauzimaju: birokratski kolektivism, politička kasta i država uključivo i državu blagostanja, etatizam, vlasništvo, različiti oblici kolektivism, kolonizacija i dekolonizacija, transnacionalne korporacije, popratne nastranosti i stupanj razvijenosti. Sve te i druge kategorije nužno su podložne promjenama i nestajanju. (100-120)

5. Potih bankrot ortodoksnog markističkog revizionizma. Na temelju većeg broja znanstvenih izvora, autori ukazuju na marksistički ortodoksn revizionizam koji je nanio velike štete poznavanju izvorne Marxove misli, a koji u novije vrijeme postupno slabi u korist vraćanju izvornim Marxovim djelima. To je korak naprijed u pogledu boljeg sagledavanja biti i značenja onoga što se u društvenom razvoju događa danas, kao i u spoznavanju onoga što je moguće predvidjeti da će se dogoditi u budućnosti.

Autori ukazuju na mogući *ekološki bankrot* ukoliko se već danas ne poduzmu odgovarajuće mjere protiv neracionalne uporabe prirodnih resursa, prirodnih vrsta u biljnom i životinjskom carstvu kao i opasnog zagađivanja čovjekove prirodne sredine raznovrsnim plinovima i drugim onečišćenjima biosfere i atmosfere.

Oni potom predočavaju skicu obezluđenja i mogućnosti očovječenja ljudske zajednice djelovanja i življenja, kao i skicu bitnih karakteristika kolektivističkog načina proizvodnje koji ustupa mjesto novom informacionalističkom društvu. (121-156)

Drugo poglavlje REVOLUCIONIRANJE TEHNOLOGIJE, ORGANIZACIJE I EKONOMIJE (157-310)

Drugo poglavlje autori započinju temom:

1. Utemeljenje zajednice permanentnim revolucioniranjem. Za uspostavu novoga društva potrebno je dvostruko revolucioniranje: (1) *tehnološko* koje na kraju pretvara proizvodnju u znanstveni proces i (2) *društveno* koje označuje nove odnose i masovno mijenjanje ljudi osposobljavajući ih za samodjelovanje prožeto kreativnošću. Do sada se stiglo do stupnja povijesnog razdoblja kada se u svakoj sredini nameće informatičko i biotehnološko revolucioniranje koje ima za rezultat radikalnu promjenu načina proizvodnje i odnosa. Revolucioniranje u tom smislu je permanentno. Ono uključuje tri zaokreta poznata kao tri tehnološke revolucije od koje su dvije industrijske, a treća informatička. U prvim dvjema razvija se industrijalizacija, a trećom počinje deindustrijalizacija. Dok industrijalizacija izrasta na elektrici i mehanizaciji, informatizacija se zasniva na mikroelektronici, biotehnologiji i drugim visokim tehnologijama i uspostavom permanentnog revolucioniranja; ona razvija globalni

kibernetički prostor s virtualnom civilizacijom s internetskom komunikacijom, robotizacijom i permanentnim inovacijama, povezivanjem i umrežavanjem djelatnosti. Znanost postaje temeljna proizvodna snaga, a znanje i informacija najvažnijim resursima djelovanja. Ubrzo se razvija i sektor usluga s tim da usluge prodiru i u druge sektore, a istodobno se rađaju i novi kvartarni i kvinticijarni sektor. Daljnjom minijaturizacijom mikroelektroničkih proizvoda – čipova i slično – dostiže se i do nanotehnologije, senzibilnih i pametnih robota i niza drugih izuma te do nezapamćenih postignuća u biologiji, genetici itd. pa sve do stvaranja živih bića ili njihove promjene čak i do promjena samog čovjekova mozga.

Tim i drugim promjenama o kojima pišu autori stvara se osnova za radikalnu promjenu svjetonazora, pojava novih znanosti pa tako i pojava nove ekonomije. (157-187)

2. Povezivanje i djelovanje mrežnim organiziranjem. Ovisno o postignutom stupnju tehnološkog razvoja mijenjaju se i organizacijske strukture gospodarskih i drugih subjekata u društvu i društva u cjelini. Brojne djelatnosti i subjekti povezuju se kao dijelovi u veće cjeline u sustav. Sustav funkcionira po pravilu sustava koji se mijenja promjenama u njegovim pojedinim dijelovima – podsustavima. Njih u cjelini povezuje organizacija. Ona je sve do najnovijeg doba bila hijerarhijsko centralistička, a danas poprima zamah mrežna organizacija i njihovo umrežavanje u globalni umreženi sustav raznovrsne djelatnosti i subjekata u komunikacijske i informacijske mreže koje komunikacijski i informacijski povezuju raznorazne djelatnosti i odnose inače međuovisnih i interaktivnih dijelova.

Središnju točku u uvjetima razvijene mikroelektronike čini Internet koji je i sam kompjutorska mreža. Osim što sjedinjuje mnoštva aktivnosti ono istodobno daje informacijsko komunikacijsku životnost svakom dijelu i segmentu djelatna života, svakom dijelu sustava. Otuda i pojava razmnažanja kategorija kao što su: elektronička pošta (e-mail), elektroničko poslovanje (e-business), elektroničko tržište (e-market), elektronička prodaja (e-commerce) itd.

U vezi s tim, mijenja se i paradigma informacijske tehnologije. Autori predočavaju pet temeljnih obilježja svake paradigme.

Eskalirajući zamah umrežavanja u interakciji je dakle i s globalizacijom poslovanja. Softver postaje najdinamičniji segment umreženog poduzeća. Poduzeću izvan mreže prijete opasnost da ne preživi.

Sve je više mreža globalnog biznisa, tako autori, polazeći od Dieter Ernesta, nabrajaju pet vrsta mreža: mreža dobavljača, mreža proizvođača, mreža potrošača, mreža standardne koalicije i mreža suradnje.

Raspravljajući o umrežavanju i umreženosti, autori posvećuju određenu pozornost i razvoju znanosti i znanstvenom znanju koja su vezana za proces umrežavanja. Očekuju daljnji napredak u području biotehnologije, napose molekularne mreže života, odnosno virtualne stvarnosti. Oni potom pružaju cjeloviti prikaz devet glavnih obilježja promijenjenog načina proizvodnje unutar stasalog informacionalističkog društva. Oni daju i viziju umrežavanja do 2010. godine.

3. Pred rješenjem iskonskog ekonomskog problema. Prema autorima, dosadašnji razvoj čovječanstva kretao se u rasponu zadovoljavanja potreba individualne fizičke egzistencije, a sada je na putu u društvo u kojemu će najvećom potrebom postati čovjekov individualni razvoj. Tu će promjenu omogućiti visoki stupanj razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga takvih vrsta, kada će čovjeka u materijalnoj proizvodnji zamijeniti roboti, kompjutorski integrirana fleksibilna proizvodnja i kibernetizirano upravljanje. To će imati za posljedicu daleko veću, kvalitetniju i sigurniju proizvodnju dobara proizvodnje i osobne potrošnje. Čovjek će se, u tim uvjetima, možda više posvetiti duhovnoj djelatnosti i kreativnošću koristeći u tome sredstva informacijske i ine tehnologije.

U uvjetima elektronizacije gospodarskog djelovanja bitno se mijenja sadržaj i položaj ekonomije u sustavu znanosti i kao teorije i kao prakse. Promijenit će se i sama struktura sustava ekonomske znanosti. Novi se zahtjevi postavljaju i pred menadžmentom u cjelini.

Autori ističu i bitna obilježja nove ekonomije kao što su: predmet izučavanja, internetska umreženost, otvorenost, sinergičnost, digitalnost, svojevrsna molekularnost, virtualnost, permanentna inovativnosti, uključenost potrošača u proizvodnju, utemeljenost na bitovima, trenutačnost, globalnost, konkurentnost, ali i suradnja, informativnost, kreativno znanje itd.

Posebnu pozornost autori posvećuju funky businessu i teoriji koja se njime bavi ističući bitne značajke toga biznisa. (216-247)

4. Naseljavanje kibernetičkog prostora metalnim ovratnicima. Pod kibernetičkim prostorima autori razumijevaju svijet unutar kompjutorskih mreža ili društvenih krajolika s iscrtanim pravilima, Uneset – grupa za diskusije i poruke. Internet postaje bitnim elementom kiberprostora. Pod metalnim ovratnicima oni obuhvaćaju robote, kompjutorski integriranu proizvodnju i sve ostalo što preuzima djelatnost koju je ranije obavljao isključivo čovjek. U vezi s tim, autori ponajviše promišljaju o razvitku robota i robotizacije, o kompjutorima i kompjutorizaciji kao i o povezanosti robota i fleksibilnih automata, te o njihovu razvoju i to od prvih metalnih imitacija i jedinstvenih *humanoida* do složenih robotiziranih pogona i cijelih tvornica bez ljudi - proizvodnim sustavima kojima je dan naziv *mehatronika*, a ljudi koji stvaraju i usavršavaju nazvani su *mehanotroničarima*.

Svijet počinju naseljavati čelični ovratnici tako da proizvodni pogoni postaju ustvari staništa *pseudoljudi* s usađenim sensorima i razrađenim programima, inteligentnim robotima s umjetnim osjetilima kao što su: dodir, sluh, vid ili više takvih osjetila. Prema autorima, robotizacija se već na početku 21. stoljeća nameće kao povijesna nužnost. Preživjet će samo gospodarstva s robotiziranim i sve više fleksibilno automatiziranim postrojenjima.

U globalizaciji svijeta stiglo se do stupnja razvoja u kojemu nacionalne granice više ne određuju ekonomsku sudbinu danoga društva. Sigurne će biti samo one zemlje koje integracijom kompjutora, robota i fleksibilnih automata imaju za pogonsku snagu znanstvenu informaciju i njoj primjerenu visoku tehnologiju. A glavna preokupacija

čovjeka sve više postaje proizvodnja ideja u *društvu znanja*. Radi potvrde tih unapređenja, autori izlažu niz konkretnih primjera iz gospodarske prakse razvijenih zemalja svijeta.

U strategiji znanstvenog i tehnološkog razvoja proizvodnja robota već danas zauzima visoko mjesto. To pak veže za sebe i daljnji razvoj mikroelektronike i informatike, telekomunikacija i mrežne komunikacije. Usporedo s time sve je brži razvitak i znanstvenoistraživačke djelatnosti u obliku međunarodnih projekata (npr. EUREKA i dr.). Ne malu pozornost autori posvećuju i fleksibilnim proizvodnim sustavima kao i problemu nezaposlenosti u novim uvjetima. Izlaz vide samo u otvaranju novih «*polja rada*» i samozapošljavanju, te u brzini prilagodbe novim zahtjevima vremena i ljudi i sredstava i tehnologija. Oni ukazuju i na sve veći i brži proces globalizacije u svijetu, pri čemu ističu njezine dobre strane, ali ne zanemaruju i njezine negativne suputnike naročito u odnosu razvijenih prema manje razvijenim ili nerazvijenim zemljama svijeta. (248-281)

5. Poboljšanje i umjetno stvaranje živih organizama. Ozbiljnije proučavanje života svijeta probudilo je interes znanstvenih krugova tek sredinom 20-tog stoljeća. Počinje krajem Drugog svjetskog rata hipotezom o molekularnoj strukturi gena. Od tada se biolozi mahom okreću genetici. Istraživanjem se dolazi do dešifriranja genskog koda, spoznaje funkcioniranja molekula, stanica, gena, živčanog sustava itd. Po završetku toga rata, počinje trijumfalni uspjeh biotehnologije – znanosti nastale integriranjem biokemije, mikrobiologije i inženjerskih znanosti, a u cilju tehnološkog iskorištavanja i mijenjanja mikroorganizama u kulturi životinjskih, biljnih i ljudskih stanica ili njihovih dijelova. Znatan doprinos dalo je otkriće dvostruke spirale DNK i saznanje da DNK, kao nositelj nasljedne informacije, posjeduje i sposobnost kapiliranja sama sebe uslijed podvostručavanja kromosoma. Autori ističu da su kromosomi prtljažnik sitnastih tjelešca u jezgri stanice koji se uvijek javljaju u paru i da sadrže gene. Daljnjim istraživanjem – kažu autori – dolazi do spoznaja od kojih započinje munjeviti uspon genetike uzastopnim revolucioniranjem biotehnologije, genetičkog inženjerstva i bioinformatike.

Svim tim nalazima obogatila se nova globalna civilizacijska zbilja posebice spajanjem i razbuktavanjem mikroelektronike i informatike, te biotehnološkim revolucioniranjem, ostavljajući za sobom stari umirući svijet i električko mehanizacijsko djelovanje. Teži se prevladavanju birokratskokastinjskog uređenja, rascjepkanosti i nejednakosti. Trebalo je, naime, razrušiti carstvo birokratskog i prevladati tri velike krize u kojima se društvo našlo pri kraju drugog milenija. To su: (1) vrlo opasno smanjenje neobnovljivih prirodnih izvora sirovina i energije, (2) zastrašujuća ekspanzija plinova koji povisuju globalnu temperaturu na Zemlji i (3) pogubno smanjenje biološke raznovrsnosti i pojavu neravnoteže u prirodnom sustavu.

Autori pružaju pregled biotehnološkog postignuća koja su se dogodila od 1858. do 2003. godine. Obrazlažu sedam mogućih dometa i sadržaja novih otkrića uključivo i mogućnost rekombinantne DNK tehnologije i restriktivne *enzime* pomoću kojih se molekule DNK odvajaju od podloge. Očekuje se daljnje širenje genetičkog inženjeringa i tehnološkog minimiziranja na razini gena. Za novu biotehnologiju radna

jedinica nije više organizam, već *negogen*. Još važniji rezultati istraživanja do kojih se došlo jesu odbacivanje svih rasističkih teorija koje su se počele suprotstavljati biotehnološkom i genetskom revolucioniranju.

Prvi puta u povijesti čovjek postaje stvaratelj života što je u prošlosti to bila jedino i samo priroda. Stvara se mogućnost razvoja ljudske inteligencije izvan njegove urođene granice, mogućnost povećanja ljudskog mozga u većoj glavi, rađanjem pomoću umjetnih maternica. Milijuni ljudi već danas se hrane genski izmanipuliranim prehrambenim proizvodima. Kloniraju se životinje, izrađuju se pojedini ljudski organi. Već se daleko odmaklo u izradi transplantata, srčanih zalisaka, hrskavice, grudi, ušiju, noseva i dugih organa. Eksperimentira se stvaranjem srca, pluća, jetre, gušterače, a možda i mokraćnih mjehura i bubrega. Današnja humanoidna bića bit će zamijenjena ili uspoređo egzistirati s humanoidnim robotima, a prepravljanjem čovjeka i usavršavanjem njegovog organizma doći će i do njegove preobrazbe u *kiborga*, a još važnije putem genetičkog inženjeringa i kloniranjem doći će se do boljeg, zdravijeg, sposobnijeg i izdržljivijeg čovjeka.

S obzirom na ono što je već danas postignuto autori s pravom postavljaju pitanje: što sve čeka ljudski rod i ovaj svijet? Na to pokušavaju dati barem djelomičan hipotetski odgovor koji proizlazi iz onog što je već naprijed rečeno. Oni skreću pozornost na potrebu i mogućnost pojave *algenije* –shvaćene kao filozofija i proces, kao način promatranja prirode i kao način djelovanja na prirodu - graditeljstvo savršenijih organizama izvan prirodnih procesa. Očekuju i bitne filozofske transformacije – promjenu svjetonazora, mišljenja, pa i samoga načina razmišljanja.

S obzirom na veliku iscrpljenost i zagađenost prirode koju je prouzročio čovjek pridaje se veliko značenje ekologiji u novo doba kojom moraju biti prožete sve znanosti, a posebno ekonomske.

Autori upozoravaju na nužnost promjena paradigme. Tako nalaze da je stara kartezijanska znanstvena paradigma koja promatra prirodu kao stroj već u današnjem društvu neupotrebljiva. Treba je zamijeniti savršenijom holističko-ekološkom znanstvenom paradigmom koja svojom metodom sistemskog mišljenja, promišljanja i propitivanja najbolje odgovara vremenu mikroelektroničkog revolucioniranja digitalnim načinima i odnosima proizvodnje i komuniciranja, svijetu nanotehnologije i nastupajuće eugeničke civilizacije.

Eugenička civilizacija je posve nova drugačija i u svakom pogledu različita ljudska zajednica u odnosu na sve koje poznaje povijest ljudskih zajednica u kojoj *čovjeka po svojoj mjeri stvara sam čovjek*. Genetičkim inženjeringom i kloniranjem ne proizvode se samo transgenetičke biljke i životinje nego se mogu proizvesti i sami ljudi u ciljanom i poboljšanom izdanju.

Autori o tome govore o genetičkoj terapiji koja je tek na početku. U propitivanju su mogućnosti utjecaja na jajašce na oplođen ili klonirani embrio koji iz njih nastaje, na fetus tijekom njegova razvoja.

U procesu je odgonetanje najveće znanstveni zagonetke s kojom se susreću genetičari, a to je *sinteza bjelančevine*, odnosno način njena formiranja iz aminokiseline.

Veliki iskorak u daljnjem propitivanju genetike i oko nje donose informatički softveri i genski čipovi koji, uz pomoć sofisticirane robotike, u kratkom vremenu, mogu analizirati cjelokupni «genski portret». Nastoji se shvatiti kako geni međusobno surađuju. Istodobno započinje postgenetička era – faza proteomike s razvojem istraživanja koje pomaknuto iz analize gena na njihove složene interakcije.

U usponu će biti nadmetanje čovjeka i robota za prednost u inteligenciji izgrađivanjem umjetne inteligencije.

Do 2030. godine očekuje se oko 500 novih otkrića – kažu autori.

Ključ postmodernog napretka je čovjekov mozak. Stoga njegovo proučavanje u novije vrijeme uzima velikog maha, a čine se i prvi pokušaji njegova povećanja. (282-310)

Treće poglavlje POTICAJI I OTPORI POSTMODERNOJ INFORMACIONALIZACIJI (311-356)

Izlaganje u ovom poglavlju autori otvaraju temom:

1. Znanstvena revolucija i društvene evolucijske promjene. Na temelju djela velikih umnika od Aristotela pa preko francuskih prosvjetitelja i humanista i socioutopista do Hegela i Marksa, a zatim Bacona, Kopernika, Newtna, Descartesa, Faradaya i Marxwella, potom Kanta, Darwina, Smitha, Keynsa, sve do novijih znanstvenika – filozofa, sociologa, fizičara, ekonomista, futurologa i dr., tragaju za onim bitnim što se događalo u znanosti, tehnologiji, ekonomiji, svjetonazoru i što je utjecalo na promjene proizvodnih snaga, način i odnosa i dovelo do informacionalističkog društva i otvorilo vrata kiberkomunizmu.

Autori dokazuju da su se promjene kretale evolucijski i revolucijski. U takvom misaonom sklopu oni propituju i promjene u razvitku znanosti. Pri tome ističu i doprinose pojedinih znanosti i više njih ujedinjenih na promjenu zbilje. Otuda autori izvlače i potrebu za promjenom znanstvenih i društvenih paradigmi. U takvom cjelovitom i dinamičkom promatranju oni se dotiču i ekonomske znanosti. U tom smislu autoru ponajviše prostora pridaju ekonomskoj politici, političkoj ekonomiji i ekonomici, prateći slijed njihova nastajanja i razvoja pokazujući na bitan sadržaj svake od njih, ali i na zbrku koja se pojavila u odnosu na zadnje dvije. Upućuju kritiku na one koji su napuštali pravi predmet političke ekonomije. Skreću potom pozornost na to da politička ekonomija izučava kako se proizvode društveni odnosi, dok ekonomija izučava kako se, u danim proizvodnim odnosima, proizvode materijalna dobra i usluge. Autori ujedno ističu trenutke kada je znanost poticala evolucijske, a kada revolucionarne promjene u zbilji. Oni pokazuju kako se u današnjoj zbilji potvrđuju mnogi Marxovi stavovi i predviđanja, ne zanemarujući spomenuti i neke teoretičari koji ga nisu prihvaćali, uključivo i one koji su sebe smatrali marksistima, iako su izvršili reviziju nekih od vrlo važnih Marxovih misli. To je nesumnjivo nanijelo veliku štetu nedovoljnom razumijevanju razvoja ekonomske prakse već u 19., a posebice u 20. stoljeću.

Tijekom 70-tih godina 20-tog stoljeća nastupa velika recesija koja zahvaća ne samo zemlje zapadnog kolektivističkog kapitalizma uključivo i državu blagostanja, već i zemlje istočnog (sovjetskog) birokratskog kolektivism koji se u toj recesiji i urušio. Elita ekonomista pa i nobelovaca nije se snalazila u promjenama koje je donijela znanstveno tehnološka revolucija, a koje su otvorile vrata naprednijem i učinkovitijem informacionalističkom razvoju.

U društvu koje nastupa prvo mjesto zadobiva znanost i čovjekovo znanstveno znanje te informacija kao nepresušni resurs kreativnog djelovanja. Sve se mijenja: tehnologija, organizacija, poslovanje, priroda i funkcija robnog svijeta, porijeklo i uloga robne vrijednosti, odnos društvenog i individualnog, čovjekov unutrašnji i vanjski svijet. Pojavljuje se novi svijet – kibernetički prostor i virtualna stvarnost. Prema autorima to nije prosti nastavak starog otuđenog rada i kapitala, već nešto posve novo. To znači da nov mora biti i predmet znanstvenog istraživanja, pristup, ciljevi, metode i način promišljanja i prosudbi. Potrebna je nova podjela ekonomske znanosti, novi jezici i misaoni sklopovi u znanosti, novi pogled u budućnost iz budućnosti i znanost povijesti uključivo i proučavanje buduće društvene zajednice koja će, prema mišljenju autora, imati bitna obilježja komunističke zajednice. Oni ujedno ističu važnost systemske teorije i systemskog mišljenja, zalažu se za razvitak znanstvenog predviđanja pa u vezi s tim i podržavaju razvitak futurologije kao znanosti. Oni daju svoju prosudbu i o globalizaciji, pružajući viziju globalnog virtualnog komunizma. Pri tome komunizmu daju posve nove značajke, drugačije od onih kako ga mnogi, pa čak i teoretičari, shvaćaju i doživljavaju u novije vrijeme.

2. Visoke tehnologije i globalno elektroničko poslovanje. Pod ovom temom autori već na samom početku objašnjavaju pojam visoke tehnologije (high tech) i njezin razvitak vezujući taj izraz u kovanicu – high tech/high touch (visoka tehnologija/humano komuniciranje) kao obilježje moderne kompjutorski organizirane proizvodnje. U skupinu visokih tehnologija autori daju informacijskoj tehnologiji posebno mjesto stavljajući naglasak na mikroelektroničku, kompjutorsku, telekomunikacijsku i optoelektroničku tehnologiju. U istu grupu oni svrstavaju i genetički inženjering. Začetke informacijske tehnologije autori vide u Gutenbergovom tiskarskom stroju iz sredine 15. stoljeća. Nakon toga, slijede i druga vrlo značajna dostignuća: telegraf, telefon, film, radio, televizija – iz druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. Puni procvat informacijska tehnologija postiže zadnjih nešto više od 5 desetljeća kada dolazi do njene masovne primjene u informatici, telekomunikacijama, medicini, biologiji i raznim ekspertnim sustavima.

U nastavku A. i D. Dragičević propituju i promišljaju o elektroničkom poslovanju (e-businessu) električnom prijenosu novca (Electronic Fund Transfer), elektroničkoj razmjeni podataka (Electronic Date Interchang – EDI), elektroničkoj trgovini (e-commerce), sve veće uvođenje Interneta u poslovanje gospodarskih subjekata, oglašavanja, elektroničke aukcije, elektroničke trgovine dionicama, online isporuka digitalnih sadržaja, kao i tradicionalne aktivnosti poput financijskih obrazovnih i zdravstvenih usluga.

Prema autorima, Internet je danas temeljna infrastruktura elektroničkog poslovanja uključivo i ono koje se odvija putem lokalnih mreža na primjer Intraneta. Oni govore o proširenju područja primjene elektroničkog poslovanja i izvan gospodarske djelatnosti u sferi globalizacije, a i u vezi je sa što bržim protokom informacija, konvergencijom, digitalizacijom, mobilnošću, demokracijom i elektroničkom vlašću (e-government). Autori skreću pozornost i na razvitak elektroničkog tržišta (e-market) kao i o jako raširenoj elektroničkoj pošti (e-maill). Oni pružaju obilje kvantitativnih podataka kojima dokazuju raširenost raznih oblika elektroničke aktivnosti. Na kraju daju kratak prikaz razvitka elektroničkog komuniciranja i u Hrvatskoj. (357-380)

3. Privatnost i sloboda izražavanja u doba informacionalističkog razvoja. Ovu temu autori posvećuju kategorijama i vrijednostima relevantnim za privatnost i slobodu u kontekstu informacionalističkog razvoja. Počinje s izlaganjem suvremenog koncepta ljudskih prava ističući njegove povijesne korjene i mjesto koje ta prava zauzimaju u djelima filozofa i drugih znanstvenika. Ukazuju na promjenljivost ljudskih prava, ovisno o promjenama odnosa i oblika gospodarskog, političkog i duhovnog života i pravne regulacije. Pokazuju razliku između privatnosti uopće i privatnosti kao vlasničkih odnosa i oblika. Korjene ljudskih prava nalaze i u povijesti i u kulturi naroda.

Autori su obuzeti i opsegom i sadržajem prava privatnosti kroz vjekove. Sa jednakom pozornošću oni obrađuju i granice prava i zaštite ljudskih prava kao i mogućnosti da se ta prava preko Interneta zlorabe. Misle, između ostalog, i na mogućnost prislušivanja. Raspravljaju o interaktivnosti novih tehnologija koja omogućuje da čitatelji poruka budu i slušatelji, odnosno konzument informacija i njihov odašiljač – stvaratelj. (381-416)

4. Negativni suputnici svjetskog informacionalističkog razvoja. Autori propituju i promišljaju, te ukazuju na negativne suputnike i uzroke njihove pojave u svjetskom informacionalističkom razvoju. Oni pri tome naglasak stavljaju na: (1) brzinu širenja informacijske tehnologije uz nedovoljnu selektivnost, (2) informacijske stresove, (3) informacijsko onečišćenje, (4) kompjutorski i kibernetički kriminalitet, (5) informacijsko ratovanje i informacijski terorizam. Svaki od ovih uzroka autori opširnije obrađuju. Potom prelaze na izlaganje bitnih načela u stvaranju globalne informacijske infrastrukture i zajedničke vizije globalnog informacijskog sustava čovječanstva, skrećući pozornost na važnost dokumentacije relevantne u stvaranju transnacionalnih mreža i institucija koje ih potpisuju. Autori u sažetom obliku predočavaju situaciju u Hrvatskoj u odnosu na stupanj i kvalitetu njezine informacijske razvijenosti uključivo i negativne pojave koje taj razvoj prate, pogotovo u gospodarskom području te zemlje. (417-448)

5. Strategija hrvatskoga postmodernog revolucioniranja. U ovoj temi autori pružaju viziju dugoročnog postmodernog revolucioniranja Hrvatske. Nakon sažetog prikaza događanja poslije Drugog svjetskog rata i kritičke obrade socijalističkog nasljeđa, oni promatraju situaciju nastalu poslije 1990. godine komparirajući Hrvatsku s drugim postsocijalističkim zemljama. U sklopu promišljanja, zadržavaju se i na raspravi o vrsti i oblicima demokracije uopće, te o pristupu i glavnim značajkama i

ciljevima globalizacije, kao i o teoriji koja tu globalizaciju prati kako bi osvijetlili mjesto Hrvatske u globalnim procesima svijeta kao i o neiskorištenim mogućnostima, putovima i načinima kako da se Hrvatska uzmogne nositi sa zahtjevima vremena i budućnosti u koju je razvijeni svijet dobroano zakoraćio.

U istoj dionici knjige, autori se vraćaju na pojmovnu zbrku koja vlada u Hrvatskoj oko pojmova: kapitalizam, socijalizam i komunizam, kao i uzrocima i posljedicama te pojave po ekonomsku znanost, upozoravajući, između ostalog, na štetnost ukidanja ili/i iskrivljavanja predmeta političke ekonomije kao znanstvene i nastavne discipline i to upravo u vrijeme kada je ona bila najpotrebnija. Upućuju oštru kritiku skretanju Hrvatske u «divlji kapitalizam» u doba kada zemlje razvijenog svijeta kapitalizma prelaze u informacionalističko društvo izazivajući i tome primjerene promjene načina i odnosa u društvu. Oni ujedno daju svoje prosudbe o velikom zaostajanju Hrvatske u gospodarskom i općem razvoju u odnosu na zemlje – članice Europske unije i ukazuju na putove i načine kako smanjiti taj jaz i kako se pripremiti da bi se uspješno nosili u procesu globalizacije svijeta.

U tom smislu autori stavljaju naglasak na 5 strategija koje bi trebale biti putokaz daljnjem razvoju Hrvatske. To su: (1) Strategija postmodernog znanstvenog razvoja, (2) Strategija razvoja obrazovanja i znanja cjeloživotinim učenjem od budućnosti koja je već počela, (3) Strategiju permanentnog mikroelektroničkog i biotehnološkog revolucioniranja, i (5) Strategiju demokratskog razvoja. Za svaku od ovih strategija ističu bitan sadržaj, smisao i ciljeve njihova ostvarivanja u skladu s dostignućima što ih donosi znanstveno tehnološka revolucija. Hrvatska se, po mišljenju autora, nalazi pred Hamletovim pitanjem: «Biti ili ne biti» već sada jer bi sutra moglo biti prekasno. (449-494)

EPILOG

U epilogu autori (A. Dragičević i D. Dragičević), manje ili više, u obliku zaključaka i uputa utemeljenih u sadržajima cijele knjige utvrđuju da se visoko razvijeni svijet već više desetljeća nalazi u procesu brzog informacionalističkog razvoja i u drugom desetljeću kiberkomunističkog revolucioniranja pred zaokretnom u postindustrijski svijet. U tim uvjetima postavlja se pitanje sudbine malih naroda kojima pripada i narod Hrvatske.

S aspekta globalne informatizacije, Hrvatska se nalazi u velikom zaostajanju i neviđenoj semantičkoj zbrci, u situaciju pritisnutoj posljedicama teških grešaka prošlosti, a napose u prvoj polovici devedesetih godina 20. stoljeća, opterećenoj ne samo materijalnim problemima, nego i konzervativnom društvenom sviješću, nezaposlenošću, glomaznim državnim aparatom, neskladom između proizvodnje i potrošnje, uvoza i izvoza, zaposlenih i izdržanih, slabe socijalne zaštite, prevelike zaduženosti, niskog ulaganja u znanost i obrazovanje, prevelikom ovisnošću o inozemnom kapitalu, tehnološkoj zaostalosti i nizom drugih prepreka bržem sveopćem ali i održivom razvoju, kao i nužnosti ekološke zaštite, zaštite naše obale, šume, mora, kopna i zraka kao i zaštite od opasnosti arhitektocida i anarhičnosti u uporabi prostora.

Međutim, uza sve zaostajanje Hrvatska, s informacijskog stajališta promatranja, nije tabula rasa. U njoj se naziru elementi informacijske revolucije, informacijske institucije, opremljenost kompjutorima i softverima, mobilnom telefonijom, PC i CARNET povezanošću na Internet. Postoje u Hrvatskoj i neke multinacionalne kompanije, poput: Plive, Podravke, Belišća, a vraćaju se svojom nekadašnjim proizvodnim mogućnostima i neke već ranije priznate tvrtke, primjerice Končar. Sa zapaženim uspjehom djeluje i nekoliko novih poduzeća. Nade se polažu i u Agrokor, Luru i još neka poduzeća, a ne valja podcijeniti niti brodogradnju. Od nekih spomenutih poduzeća može se očekivati i njihovo uspješno uključivanje u svjetsku proizvodnju genetski manipulirane hrane.

Autori ukazuju da bi neuključivanje u svjetske procese proizvodnje i prometa, na temelju informatičke tehnologije i informacijskih proizvoda ili/i njihovih dijelova i nekrstarenje umreženim kibernetičkim prostorom i nedjelovanjem u globalnoj virtualnoj stvarnosti, značilo propast za Hrvatsku, nazadovanje koje bi bilo sve teže i teže zaustaviti.

Zaokret Hrvatske prema informacionalizmu vodilo bi ne samo efikasnijem uključivanju u međunarodnu podjelu rada, već i stvaranje uvjeta za veće afirmiranje demokracije i individualnih sloboda i prava. Usporedo s time nužno je prevladavati usko specijalistička i prihvaćati sve šira znanja, sustavni pristup izučavanju zbilje i sustavno mišljenje, treba zamijeniti istrošeno učenje od prošlosti aktualnim učenjem od budućnosti. Ovom rečenicom autori Adolf i Dražen Dragičević završavaju izlaganje u svojoj knjizi.

Premda je knjiga rezultat uma i pera dvaju autora, ujednačenost pristupa i metoda istraživanja i izlaganja, stupanj komplementarnosti, integrativnosti teksta, stil i jezik na primjerenoj su razini. Nije lako precizno razdvojiti što je svaki od njih napisao. Ono što je moguće prepoznati jest to da je Dražen Dragičević bio pretežito zaokupljen konkretnim oblicima rezultata znanstveno tehnološkog napretka koji su već našli svoju punu primjenu u praksi u informatizaciji društva, dok je Adolf Dragičević sve to povezao, prozeo i dopunio transnacionalnim znanstvenim sadržajima koristeći se filozofskim, sociološkim, poliekonomskim i drugim saznanjima. U tom smislu knjiga o kojoj je riječ dobar je primjer uspješnog timskog rada u višeslojnoj vrlo složenoj i dinamičnoj materiji i oslobođenosti od jednostranosti u izučavanju predmetne problematike. No, ako se hoće ipak kvantificirati priloge svakog od njih, moglo bi se utvrditi da je omjer 55 prema 45 u korist A. Dragičevića.

Oba autora promatraju svoj predmet obrade u okviru afirmativnog materijalističkog svjetonazora sa stvaralačkim prihvaćanjem tehnološkog determinizma. Pristup predmetu je sustavan i futuristički. Autori su uspješno rabili sustavno mišljenje te dijalektičku i holističku metodu u istraživanju i izlaganju.

Knjiga je u cjelini okrenuta budućnosti. Riječ je doista o znanstvenom predviđanju i predstavlja doprinos znanstvenoj publicistici u području društvenih znanosti.

Vjerojatno će biti onih koji neće prihvatiti neke od bitnih stavova navedenih u knjizi, a sa skepsom će gledati i na pristup predmetu proučavanja, ali će brzo uočiti da njihova

obaranja zahtjevju barem takvu snagu argumenata znanstveno poštenje, etiku i kvalitetu koju su pokazali stvaratelji ovoga djela.

Po svom sadržaju, po pristupu istraživanja i metodama koje su rabljene, po oštrini i čistoći znanstvene kritike i publicističke etičnosti, po snazi argumenata i korištenim izvorima i sveukupnosti pogleda u budućnost i za budućnost, ovo djelo zasigurno predstavlja jedno od najvrednijih i najizazovnijih u području društvenih znanosti prethodne (2003.) godine u Republici Hrvatskoj.

Knjigu treba pročitati, o njenom sadržaju kritički promisliti i prosuditi i tako samog sebe obogatiti spoznajama koja ona sadrži.